

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԽՍՏԻՏԱԿԱՆ

Է. ՅԱՐԻ 1893	Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.: Անցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.: Մեկ թիւ կ'ալի 1 ֆր. — 50 կոպ.:	ԹԻԻ 1 ՅՈՒՆԻՍԻՐ
---------------------	--	-----------------------

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՍՍՏՅՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎՈՐԳԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՐՈՒՅԱԿԱՆ ԱՆՎՈՒՆԻՔԻՆ ԿՆՈՒՆՈՍ ՄՏՅՆՆԵՂ

2129

Եր յաճորդ գրութիւնը
 Դամառստ քաղաքանոց
 մէջ է գործանքներն լե-
 գուա մեր մէկ գրու-
 թիւնը, որուն նպատակն
 է՝ Հայոց ծանոնագրոց
 առաջին կտորը ծանո-
 ցացնելու յուրապացուց
 թէ՛ Դամառստութեամբ
 շատ մը ծնողաբաց, եւ
 թէ՛ գերմ. Թարգմանու-
 թեամբ նախ ընագրին։ Իսկ
 որովհետեւ այն գործին մէջ
 բաց է նախ ընագրին՝ մեր
 նպատակն եղած է

Դրատարակել նաեւ Դամառստաւ
 արտերին ընագրին, ինչպէս
 նաեւ արաքական Թարգմանութիւնն,
 եւ լուսաբանել գրութեանս
 կարծւոր կէտերն թէ՛ Ներածութեան
 եւ թէ՛ ընագրոց ծանոթաբանութեանց
 մէջ, գործն շատ ընդարձակած
 է։ Անկողը Դամառստով ալ
 մասնով՝ ընթացողս կը
 ներկայացնեն Ներածութեան
 միայն այն մասն, որ
 Հայոց Նետաքրքրական
 կնիսկ ըլլալ։ Շատ քան
 որ լոկ ատրերին ընագրին
 եւ արաքական Թարգմա-
 նութեան կը վերաբերի,
 դուզ թողուած է. նաեւ
 աստ անց կարծւոր
 Դամառուած փոփոխութիւնը
 եղած են։

1.

Ըստ անգամ կրկնուած է թէ Հայոց մա-
 տենագրութիւնը՝ գոնէ Տաղոյն ժամանակաց
 մէջ՝ գերազանցորէն քրիստոնէական
 մատենագրութիւնն է. այսպէս
 ասկա են այս շրջանին գոր-
 քութիւնը՝ գոնէ ըստ մեր արդէ
 ծանօթութեանց։ Իրաց այս
 Հանգամանաց մէջ՝ ինքնագրու-
 քնէն աւելի մեր եկեղեցական
 մատենաները կրկնուած ու
 քննուած ըլլալու էին։ Թեւեւ
 եղած են այս նկատմամբ
 քանի մը կարեւոր քննութիւնը,
 բայց մեր եկեղեցական-պատմական
 գրականութեան մեծագոյն
 մասն տակաւին միջութեամբ
 եւ շատ անգամ գրուցաբառն
 քաղով ծածկուած է։ Ոսկայն
 անհրաժեշտ է գիտնալ թէ
 Հայկական եկեղեցին ինչ շըր-
 ջաններէ անցած՝ հասած է
 այժմու գրութեան, ինչ է իր
 պաշտաման մատենանը,
 պատարագամատոյցը, ժամագիրը,
 մայրցոյցը եւ մանաւանդ
 կանոնագիրը երբ եւ
 ինչպէս ծագած, տակաւ
 զարգացած եւ ինչ փոփոխութիւններ
 կրած են զարաւոր ժամանակաց
 շրջանի մէջ։ Ամենէն
 կարեւորն է կանոնագրոց պատմութիւնը
 հիւսիսէ՝ իւր կրած ըստ
 փոփոխութիւնները նշանակելով.
 են այս՝ Հայոց ոչ միայն
 եկեղեցական, այլ եւ ընդ
 հանրապետ ընդհանուր պատմութեան
 լուսաբանութեան համար.
 վասն զի յայտնի է արդէն
 թէ ինչ ազդեցութիւն
 բրած են Հայ եկեղեցին
 եւ իւր բարեկարգական
 որէկներն ազդային
 պատմութեան առին
 մատերուն մէջ։

Մեր յաճորդ գիտաբանութեան
 նպատակն է քննութեան
 առնուլ Հայոց կանոնագրոց
 առաջին կտորն,
 հետազոտելով անոր
 ծագումն, փոփոխութիւններն
 եւ բրած ազդեցութիւնն
 Հայկական գրականութեան
 զարգացման եկեղեցական
 գրականութեան մէջ։ Աստի
 մեր ծրարներն է մատենագրական
 միայն. թէ եւ յիշեմ
 այս գրութեան պիտի
 յօշոփուին նաեւ շատ
 մը կետեր, որոնք մեր
 մէջ ցայտմ ախրող
 շատ մը կարգաց ու
 անխորհրդեանց
 հնութեան շարքն ու

ծագումը կ'որոշեն, Դժբախտաբար նաեւ այս քննութեան վերջնական հետեւութիւնը ժխտական է հայ դպրականութեան համար, այն իմաստով՝ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ բան, շատ օտարութիւնք ու կանոնք՝ որ թերեւս շատերուն բնիկ հայ կ'երեւային, փոխառութիւնք կ'երեւան ասով օտարէն, այս անգամ՝ ասորիականէն։ Ոչոք այս պատասխանը պիտի տանք նաեւ այն առաջին հարցման թէ է ինչ է Հայոց եկեղեցական կանոնադրոց նոյն խոփ առաջին կտորը, որ «Վարդապետութիւն Թաւաթեւոց» մեծահնչեան տիտղոսը կը կրէ, որ հայ եկեղեցւոյ մէջ սիրող առաջնակարգ օրինաց մասեանն ներէն է, եւ որ յաջորդ հայական Ժողովոց օրենսդրութեանց մէջ այնպէս մեծ գեր խաղաղացած է՝ դարձեալ վայելելով ամենամեծ ճշմարտութիւն, իրերէ բուն առաքելոց կանոնադրութիւն։ Պատասխանն ամփոփուած է ու կարճ բայց շատ նշանակալից նախադասութեան մէջ։ — Այս իբրեւ է իւրեւրեւն ոտքի մէջ անվարական (apocryphe) թէ Յրոյն, իշտն։

Ըստդրութիւն՝ որ թերեւս այնչափ անգիտակ ընթացի մեծաւ ժողով արեւելեան հին եկեղեցեաց աւան հանգամանաց, անշուշտ անընդունակ պիտի էր իրեւց թէ ինչպէս կրնայ առաւանտն անվարական մասեան մ'այսչափ յարգ օտարեալ գործերու բնութեան մէջ։ Բայց ով որ շէշ շատ անգիտակ է գիտաւորաբար ասորի անվարական մասեանցութեան՝ գիտէ թէ ինչ մեծ հոսանք մին էր մասեանագրութեան այն ճիւղն, եւ քնն մեծ աղբիւրութիւն բրած է բովանդակ քրիստոնէական գրականութեան վրայ։ Զոյգի, մեր այս գիրքն անշուշտ Հայոց ժող շէր ունենար այն մեծ յարգը, ինչէն նոյն ստացած ընթաց արդէն իւր հայրենի հողին վրայ՝ — Ասորեաց ժող. եւ արգեամբը՝ ինչպէս Հայոց, նոյնպէս Ասորեաց կանոնական աղբիւրներէն մին եղած է միշտ։ Վերջապէս գրութիւնն ծնունդ է ասորական այն գրական շարժման որ խճողած է քրիստոնէական մասեանագրութիւնն անվարական այնքան իւ պատմութիւններով, շատ մը կեղծ եւ աղաւաղեալ վկայարանութեամբք եւ նմանեալ, եւ որուն շնորհիւ ասորի եւ նաեւ հայ պատմութեան ոչ օակա մասը հիւստեան է կարգ մը աւելի կամ նուազ ասորիանաւ ստացող զրոյցներով, որ շատ անգամ հազիւ թէ ըստ փայտօղթեան միայն ճշմարտութեան հետքերը կը բովանդակեն, եւ որուն ամենին նշանաւոր ծնունդն է Արգեի կամ լատ. Գ. Արգաւուր զրոյցը, այն՝ որ մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր կնիքն մը յօգած է։

Զոյգի այս վերջին զրոյցն եղաւ առիթով մեր այս քննութեան։ Իբր երեք տարի յառաջ երբ «Արգաւուր զրոյցին» վրայ համառօտ ասեալութիւն մը կը գրէիք, մեր ուշադրութիւնը գրուած էր Գիրքը թիւի՝ (— որ Արգաւուր զրոյցին ասորական բնագրի նշանաւոր հրատարակիչն է —) Ի լայս համար նոյն գործին մէջ ուրիշ կտորն, որ Արգաւուր զրոյցին կնիք

այսպէս էր՝ Մեր կանոնադրոց առաջին կէտ իտանն ու մէկ երկու տող համեմատելով՝ բաւական էր համեմատել, որ դասած կնիք նոյն տարի անվարականութեան հնագոյն հայերէն թարգմանութիւնն։ Թաւաթեւոց քննութիւնը շէշ մը նուազացուցին այս հնուանդ հայ թարգմանութեան յարգը, վստան զի անփոփոխութեան ար հայ թարգմանութիւնը ընդ պատահաւ անխառն աւ հարազատ, այլ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրն ուրիշ գրքի մը յաւելուածներով պայտփոխեալ էր։ Ինչ որ հետազոտութեանց շարունակութեամբ՝ կրցանք ի լայս հանել, ամփոփուած են մասամբ այս գրութեան զերմաններէն թարգմանութեան ծանօթ արձանութեանց, եւ մասամբ մեր յառաջ գիտաւորութեանց մէջ։

Ի լայս ընդառնելով այս հետազոտութիւնն՝ կատարած կ'ըլլանք՝ թէ եւ թերեւս քիչ մ'աւել մեր այլուր առած խառնում։ Մասեանախօսական բնութեան մը մէջ յիշած էինք որ կանոնադրոց մէջ Ջաղաթարիքի փոխարէ գտնուած Օրենսդրութիւնը ցուցումն կ'առնուէր փառամար՝ պնդելով թէ նաեւ Ա գրութեան կատարեալ նուիրապետութիւն մը գոյւրէին ունէր թէ չայո։ Եւ այն յոնչ ճշմարտ էինք։ «Այս Օրենսդրութիւնը մէկն է այն շատ մը կանոնական կեղծ կտորներէն, որոնցմէ ումանք՝ մեղք գտած են նաեւ մեր կանոնադրոց մէջ։ Օրենսդրութեան աղբիւրներէն մին է «Արգաւուր» առիթն Առաքելոց, կոչուած փոքր գրութիւնը, որ Ե գրութեան թարգմանութեան հարկերէն։ Ասոր վրայ ուրոյն գրութեամբ պիտի խօսենք։» — Այս խառնումն ու թէ վայրագաբար արուած էր, ինչպէս կարծուեցաւ, այլ այն ժամանակ արդէն մասամբ պատկառանք էր քննութիւնն։ Միայն նորագոյն աղբիւրներ գրուեցաւ եւ ի մասնաւորի Հռոմայ մասեանագրութեան ընդ գործքին արտաբերէն մէկ թարգմանութեան մ'օրինակը գտնուելու շնորհիւ էր որ յապաղեց հրատարակել իրեն։ Բայց այս յարգումն յատանք որ գործքին յօդուած եւ ոչ թէ ի վրան եղաւ։ — Այս գիտաւորութեան եղբն անցնինք բուն խնդրին։

«Արգաւուրութեան Առաքելոց» անուն գրութիւնն Ասորեաց աշխարհի ծնունդ մըն է որ շատ քիչ ծնունդ է Արեւմտից, իբր Դ գրութեան վերջին յերեւան եղած իւր այտմաւ ձեւին մէջ։ Այս մասեանն որուն բուն ծանրակեցող կը կարծեն անվարական կամ կեղծ Առաքելական կանոններէն թիւ 27 ըստ ասորի բնագրին, եւ 83 ըստ հայ թարգմանութեան, իւր այտմաւ ձեւին մէջ չորս մասերու կը բաժնուի։ Համառօտ ներածութեան մ'աւել, — որ կը պատմուի թէ Առաքելայք նոյն տն իսկ, երբ լեզուաց պարգեւ ընդունեցան, — կարգադրութիւններ ըրին, եւ այս՝ այն գրոց մէջ յառաջ բերուած՝ կանոնները գրին աւ հաստատաբար։ — Կր յառաջին այն կարգադրութիւններն որ իբր թէ առաքելայիններէն գրուած են, եւ որոնք շատ անգամ բնիկ արեւելեան նկարագիր մ'ունին։ Այն մասին կը յաշտուէ նկարագրութիւնն մ'առաքելայք գործունեութեան, զահանայից դարձն եւ քրիստոն

1 Յուն Հնդեպի Ա. 1889, Թ. 2, էջ 47—51 եւ Թ. 4, էջ 63—67։ Նոյն նիւթով վրայ առնելով ընդարձակ՝ Zur Abgar-Sage: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, IV, Heft 2, 3 (պատմական գրադրութիւն) 1890, իմ. 55.)

1 Յուն Հնդեպի Ա. 1891, Թ. 8, էջ 247։
2 Ճմառ. «Արգաւուր» եւ իւր բարձրագոյն գաղափարը (Ա. Ե. Ե. 1890), էջ 185, 276։

գրութեանց Առաքելոց՝ Դ. Կանոնք Առաքելոց տալիստարականքն¹, Պատիժք Առաքելոց վասն Անկեղծի², եւ Կանոնք Ժողովոյն Առաքելոց Սնանորդի³, որ Պատիժիկայ վկային անունը՝ իւր կրէ, եւ այլն: Բարբաբոյն զատ բան է Լսարանայի անուամբ՝ Վարդապետութիւն Ազգէի⁴, նշանաւոր անվանութիւնն, որ Տայ Թարգմանութեան մէջ ուրիշ որոշ տիպաւոր էր կրէ. «Բարկի Արարութեաւորի Կրօնեայ Ժողովքի, եւն. (տպ. Վեներա, 1868.)

Այս ամէն Համանուն կամ շատ նման անուն կրող գրութիւններէն բարբաբոյն զատ է մեր՝ Վարդապետութիւն Առաքելոց՝ անուն գրութիւնն, որ մանաւոր մասորութեան արձանի է: Բայց Թէեւ այս գրքին ստորական բնագիրն երեք անգամ լոյս տեսած է յԵրուսալէմ, եւ Թէեւ երեք Թարգմանութիւնք եղած են ստորի բնագրէն՝ ի լատիներէն, յունարէն եւ անգղերէն, կրնաք բնէ Թէ այս գիրքը քիչ ծանօթ է Եւրոպայի մէջ: Ոչապ մեզի ծանօթ է՝ եւ ոչ գիտնականք մը փորձած է ցայսօր որոյն գրութեան մէջ Հնադարեայ մասնաւոր, իսկ Տայերէն Թարգմանութիւնն եւրոպական գիտնայ եւ ոչ ծանօթ է, այն իմաստով՝ որ, որչափ մեր անգղերէնէնք կը զարնէ, եւ ոչ առջ մը յիշատակութիւն կը գտնուի անոց քով Տայ Թարգմանութեան: Սակայն Տայ Թարգմանութիւնք այս գեղարեւ մէջ ալ կարեւոր է քննութեան առնուել, վասն զի նախ որ շատ հին է՝ Հասնելով մինչեւ Ե գրքի, եւ երկրորդ՝ որ տարական գործերին բարբաբոյն ուրիշ, աւելի լիակատար կամ ընդարձակելով մէկ խորագրութիւնք կը ներկայացնէ՝ Նոյնիւն արարեղէն Թարգմանութիւնն՝ արձափ ինձ ծանօթ է, գեւ լոյս տեսած չէ ամբողջ:

Ինչպէս յիշեցինք, ստորի բնագրին երկու անգամ լիակատար, եւ անգամ մ'ալ Թերակատար օրինակներ լոյս տեսած է յԵրուսալէմ: Արդեւ անցեալ դարու մէջ մեծ տարաբանութեան ծանցած է մեր՝ Վարդապետութիւն Առաքելոց մասնաւոր, բայց Երեմ-Յետոյ կանոնայ Ժողովածոյից մէջէն⁵, իսկ այս վերջնոյ մէջ ներածութեան մասը կը պոսիս: Թէպէտ եւ նոյն Հեղինակն իւր Վատիկանու արարեղէն ձեւաւորաց ցանկին մէջ այս կանոնայ տարական Թարգմանութեան մը գոյութիւնը կը նշանակէ⁶, եւ այս տարական բնագրին քանի մ'անգամ կը յիշէ⁷, բայց ոչ ստորի եւ ոչ արտական բնագրին վրայ մտերմանալ ճանաւ է: Այլ միայն անդ անդ կարծիք տաւոր գործածած է՝ մանաւանդ վերջին մասէն, այսինքն՝ առաքելոց

գործունեութեան շրջանը նշանակող աշխարհաց ցանկէն: Այսպէս Թողման առաքելոյն⁸, Ազգէի⁹ եւ Ազգէի¹⁰ գործունեութիւնը նկարագրող կտորն ստորի բնագրէ մը լատին Թարգմանութեամբ իւր գրոց մէջ զետեղած է:

Այս դարու առաջին կիսուն՝ Պիլքրէշ առ նուախի գիտնականն էր «Եկեղեցական իրաւանց Պատմութեան» մէջ իւր անգամ Համառօտութեան է մեր այս մասունին վրայ, առանց գիտնալու որ այն երկու կտորները միեւնոյն բանն են: Դժանօթ էր Պիլքրէշի որ «Առաքելութեան Լ. Կանոնագրութեանց Ժողովածոյը» մը կայ արարեղէն լեզուաւ, զոր Ստեփանի «Գործք Առաքելոց եւ Կանոնք Նոյն» Լ. Կարգաւոր նշանակած էր: Եւ Պատմական դատան կանոնայ ձեւագիր մէկ մասնեանց կը սկսի նոյնպէս Լ. Կանոնայ Ժողովածոյից մը: Վանդեյ Ժանուարիէն էր որ նուա իսպաի եկեղեցին Լ. Կանոններ կ'ընձգուէր. եւ իւր գրութեան մէջ Համառօտութեամբ ըսած էր՝ այն կանոնաց բովանդակութիւնը, որ արքեպիսկոս մեր գրութեան հետ կը նոյնանան բարբաբոյն: Վերջապէս Պիլքրէշ յիշելով Beveridge ծանօթ գիտնականին բանը¹¹, Թէ արարական կանոնայ-մասնին մէջ մէջ այս կանոններն ի վկայութիւն բերուած եւ Ժողովուած են, եւ զնելով այն կանոնաց Համառօտ նիւթն՝ ըստ Վանդեյի, կը փակէ իւր իւրհարարութիւնը այսպէս. «Անտաղի կը մնայ Թէ արդեւ այս Ժողովածոյըն յոյն աղբիւր մը յաւալ եկած է: Բայց Beveridge կը հաստատէ Թէ այս կանոններն ոչ համակարգ եւ ոչ ալ յունական եկեղեցւոյ ծանօթացած են երբեք: Երբ բուն բնագիրն արարական ձեւաւորաց մէկէն առեալ ծանօթանայ, այն ասին կրնայ հաստատութեանք որչափ Թէ զանէ ինչ ծանօթ աղբիւրներէն առնուած են ստոր գտնէ ինչ ինչ կանոնները, եւ ի մասնաւոր Թէ արդեւք աղբիւրացութիւն մ'ունի այն տարական կտորին հետ որուն վրայ վարը՝ Թ. 6. պիտի խօսենք»¹², — Սակայն այս Թիւ 6 հաստատին մէջ բարբաբոյն ուրիշ գրութեան մը վրայ է խօսքը, այսինքն՝ «Գիւր Վերմայի Գարիգի Կայսերական Գրասենէն: Այս վերջին գրոց սկզբնաւորութիւնն» ըստ Ենկերի (Zenker) առած տեղեկութեան՝ այսպէս է. «Գիւր առաջին Կերմայ որ կոչի Կատակարան Ենկեր մերջ Ենկերի Քրիստոսի, բանը՝ զոր խօսեցաւ առ սուրբ առաքելաւ իւր յետ յարութեան իւրոյ ի մեռելոց: Եւ ետեւ, իբրեւ յարեալ 86ր մեր ի մեռելոց եւ շոյափեցաւ ի Թողմայի եւ ի Մատթէէ եւ Եովհաննէն» եւն: Ուստի եւ այս գիրքն է Լատինացի հրատարակած այն ութ գրքերէն առաջինը, որ Կերմայ ընծայաւած են, ինչպէս քիչ մը վերջ յիշեցինք:

¹ B. O. III, Pars II, p. 32.

² Եր, էջ 10.

³ Եր, էջ 16—18.

⁴ Johann Wilhelm Bickell, Geschichte des Kirchenrechtes. Gießen, 1823. Band I. Beil. IV, pp. 178—181.

⁵ B. O. I, 619.

⁶ Grabe, Essay, p. 50.

⁷ Walest, Hist. de l'église d'Alex. p. 239.

⁸ Beveridge, Lys. II, app. p. 211.

⁹ Bickell, Gesch. p. 179—80.

¹ Pitra, I pp. 96—100.

² Pitra, I, p. 103 ff. «Ὁρος κανονικὸς τῶν ἁγίων ἀποστόλων (ἢ—հման կանոնական առաքելոց որդիք)» P. Lag., Reliq. II, p. 36ff.

³ Pitra, I, 105—107.

⁴ Pitra, I pp. 91—93. Τοῦ ἁγίου Ιερομάγουρος Παυλῖνου ἐκ τῆς ἐν Ἀντιόχειᾳ τῶν ἀποστόλων συνόδου. Lagarde, Reliq. II, pp. 18—20.

⁵ Grabe, Cureton, Ancient syr. documents. Lond. 1864, pp. 5—23. G. Philippa, The doctrine of Addai. Lond. 1876 etc.

⁶ S. J. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Tomus III, Pars I (Romae 1725), 333ff.

⁷ Bibl. Or. I, p. 619 II.

⁸ Bibl. Orient. III, Pars I, p. 14 n. 2.

տեղեց եւ պրոպագանդիստ Գիւրգէի առաքելոյ՝ — Լակարտ կը կարծէր որ մեր այս գործքն ըլլալ ասորեան թարգմանութիւն յուսական նախաքննադէր մը, որ այժմ կըստուած ըլլայ: Ուստի ճշդեցաւ Լակարտ ըստ այսմ ասորի ընդգրկին իւր հնիվադրած յուսական նախաքննադիր վերակազմել, եւ ասով ամենայն ճշդատութեամբ նոր թարգմանեց նոյն գործքը հին յունարէն լեզուի, իւր թարգմանութեան ծակադր զինքն *Διδασχὴ Ἀποστόλων* (Վարդապետութիւն Ագգիկի) վերնագրեր: Իւր գրող վերջն աւելցուցած է, քանի որ սրբագրութիւնը ասորի բնագրին, եւ ուրիշ փոքր ծանոթութիւնը, գործքը մեր հրատարակութեան մէջ իրենց տեղը զբաժնէ ենք միշտ:

Ամենէն շատիւ հրատարակութիւնն ըստ ինչպէս ուրիշ ըստ ասորի հին մասնադրութեանց՝ հռչակաւոր ասորագէտն Գիրբըթն է որ բարեկարգաբար գտած էր նոյն գործքն Տնադոյն (— Երբ որ վերջէր գրուած, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, —) ձեռագիր մը մէջ, այսինքն՝ Բրիտանական թանգարանին (Cod. Add. 14.644 fol. 10 ff.) ճիշդ այն ձեռագրին մէջ, ուր գտած էր նաեւ Լաբուրայի գործքը, այն նոյն անվանաբերական ճիշդ կից: Այսպէս նաեւ հրատարակեց Գիրբըթն՝ Լաբուրայի գործքին հետեւ զնետով նաեւ այս գործքն, որ իսկ առաջին անգամ իւր ճիշդ տիպար — «Վարդապետութիւն Առաքելոց» — կը կրէ. եւ այս ձեռագրին ամենէն աւելի համեմատ կ'ընէ իւր ունեցած հայերէն թարգմանութիւնը, Գիրբըթն՝ որ նոյն թանգարանին տարիք ձեռագրի մը մէջ ալ գտած էր նոյն գործքը (Cod. Add. 14.644 fol. 109 ff.), շատ յաջող անգրիկերէն թարգմանութիւն մ'ալ ըրած է, որուն մէջ նաեւ Մայի ծիրանաւորի եւ Լակարտի հրատարակութիւնըն ալ անտես չէ ըրած: Ըստ յարգի են նաեւ իւր գործքին մէջ տեղեկը զնետով այն ալ սակաւ ծանոթութիւնըն՝ որ գրուած է «Վարդապետութիւն Ագգիկի» գրութեան ծանօթութիւններէն ետքը:

Աստի են ահա ասորի բնագրին հրատարակութիւնըն աւ թարգմանութիւնը: Ուրիշ կարեւոր ուրոյն գրութիւն մը, ի մասնաւորի ընդարձակ քննութիւն մ'այս գործքին վրայ սրեւն եւրոպական լեզուա՝ ինքի անծանօթ է: Ի Տարիէ չեն պակսիր անդողակի եւ համառօտ գիտողութիւնը թէ ինչ ըստ յարգի, որ աստ անդ կրնան գտնուիլ ուրիշ քննութեանց մէջ. այսպէս Քիթքոնքանի կարեւոր գիտողութիւնըն իւր Լաբուրայի քննութեան մէջ է. եւ նմաններ, զորոնք յընթացում գրուած ինչպէս յիշած ենք:

Իսկ հայերէն թարգմանութեան վրայ եւրոպական գրութեանց մէջ եւ ոչ տեղ մը յիշատակութիւն կը գտնուի: Նաեւ հայերէն գրութեանց մէջ չենք գտած անդարկութիւն մ'անգամ այն գործքին աւտով ծագած ըլլալուն, եւն, ինչպէս նաեւ մեր կանոնադրող վրայ թարգմանութիւն եղանակաւ դեռ եւ ոչ մը մեր ճանարման ճարտարութիւն եղած է եւ ոչ ալ գտնէ ամբողջական հրատարակութիւն մը, որ սոյն անտես արժանի ըլլայ: Միայն հանգուցեալ է. Բ. Գալթընի անտիպ մանրագրած գրութիւնը կարգի գնելու ժամանակ նոյն հեղինակին մեր կանոնադրող ընտիր քննութեան մէջ, զոր յաւաստմ' օր մ'ի լոյս հանուած տեսնել, գտայ նաեւ համառօտ՝ բայց շատ ճիշդ գիտողութիւնները հայերէն թարգմանութեանս որդիութեան ու անոր թարգմանեցի վրայ: Թէեւ հեղինակը շատ կանուխ գրած է այս մասն (1868—70) բայց իւր հետադրութիւնըն այսօր ալ մեծ տարգրէն: Մեր գրութեան վերջը պիտի գնենք այս փորձերն, որմն պիտի տեսնուի որ հեղինակն իւր քննութեամբք աս եղբայրացութեանց հասած է. ա) Լայրէն թարգմանութիւն համեմատներէն նոյն թարգմանէն է, որ թարգմ. վերջին կիսուն հայ կանոնադր — մասնաւոր առաջին խմբագրութեան մէջ առնուած է, բայց այստեղ շատ քիչ նիւթն է լեզուի փոփոխութիւններ կրած: Գ) Այս գործքն օրինակ եղած է ի մասնաւորի Էմհանգիվանի փոքրիկն կանոնաց. եւ վերջապէս Գ) Սերտ յարաբերութիւն անի նիւթն է լեզուի կողմանէ ուրիշ անվանաբերականաց հետ, ինչպէս եւ Լաբուրէն եւն:

Յաջորդ մեր գիտողութեանց երկրորդ մասին մէջ, երբ խօսինք հայերէն թարգմանութեան վրայ, մանրամասն պիտի խօսինք այս խնդրող վրայ, զորոնք համառօտիւ նշանակած է մեծաւոր գիտնականը, եւ պիտի տեսնենք որ շատ ճիշդ են իւր համած հետեւութիւնըն:

Մեր շատ մը ձեռագրաց համեմատութեամբ պատրաստած ընդգրկին արդէն աւարտած էր, երբ երկու աշխատողութիւնը ծանօթեցան մեզի: Առաջինն է 1888 ին վերջէր լոյս տեսած աշխատհար թարգմանութիւն մը «Վարդապետութեան Առաքելոց» մէջ, որ լոյս տեսած է «Սոխակ» շարքութիւնըն մէջ: Այս թարգմանութիւնըն թէ եւն ընդհանրապէս ճիշդ է, բայց նաեւ շատ տեղեր աւատ աս այլեւայլ մեկնողական յաւելումներով, ինչպէս պիտի տեսնենք: Բայց ասորի նաեւ թէ երբ է վրան զի թարգմանուած չէ ամբողջ ներածութիւնը, եւ նաեւ վերջին բաւական մաս մը թէ երբ մնացած շարքութեան երկին գաղաբելով:

Երկրորդ՝ աւելի հնադոյն ժամանակաւ՝ Մ. Աղաբէկեանի հրատարակած «Ծիւն Աւարայրի թերթին 1867 տարւոյ կրկին հատուածներն են»:

¹ P. Lagarde, Reliq. II, pp. 89—95. 'Εν τῇ βίβλῳ τῇς Διδασχῆς Ἀποστόλων τοῦ ἀποστόλου.

² W. Cureton, Ancient syriac documents. London, 1864. Ասորի մասն՝ էջ 24—35:

³ Նոյն. թարգմանութեան մասն՝ էջ 24—35 պատմ. վերաբերով. The doctrine of Apostles.

⁴ Անդ. Գրանտութեանց նոյն մասն (Notes), էջ 166—178:

⁵ St. Tixeront, Les Origines de l'Eglise d'Edesse. Paris 1889, p. 114—117.

⁶ Յոր օրինակ ներածութեան համար՝ տես A dictionary of Christian Bibliography. Vol. I. (London 1877) p. 19 f. Acts of the Apostles etc.—Zahn, Forschungen I, p. 92—94 etc.

¹ «Սոխակ» Լոյս. Երեզնդաւ, հանգեւ շարքութեան, հրատ. Վահագն Վ. Միմանեան, Կ. Պոլսի, տպ. Գ. Պաղատան, 1888: 86 պ. 1888 տարւոյ, 10 էջ 358—361. Թ. 11, էջ 374—378. Թ. 12, էջ 321—325 եւ Թ. 15, էջ 326—331:

² «Ծիւն Աւարայրի, ամսագրութեան, հրատ. Մարկոս Աղաբէկեան. Կ. Պոլսի, տպ. Թ. Գ. Գրիգորեան. Բ. Յարի, 1867, Թիւ Գ (Մարտ) էջ 131—136 եւ Թիւ Գ (Ապրիլ) էջ 152—167:

